

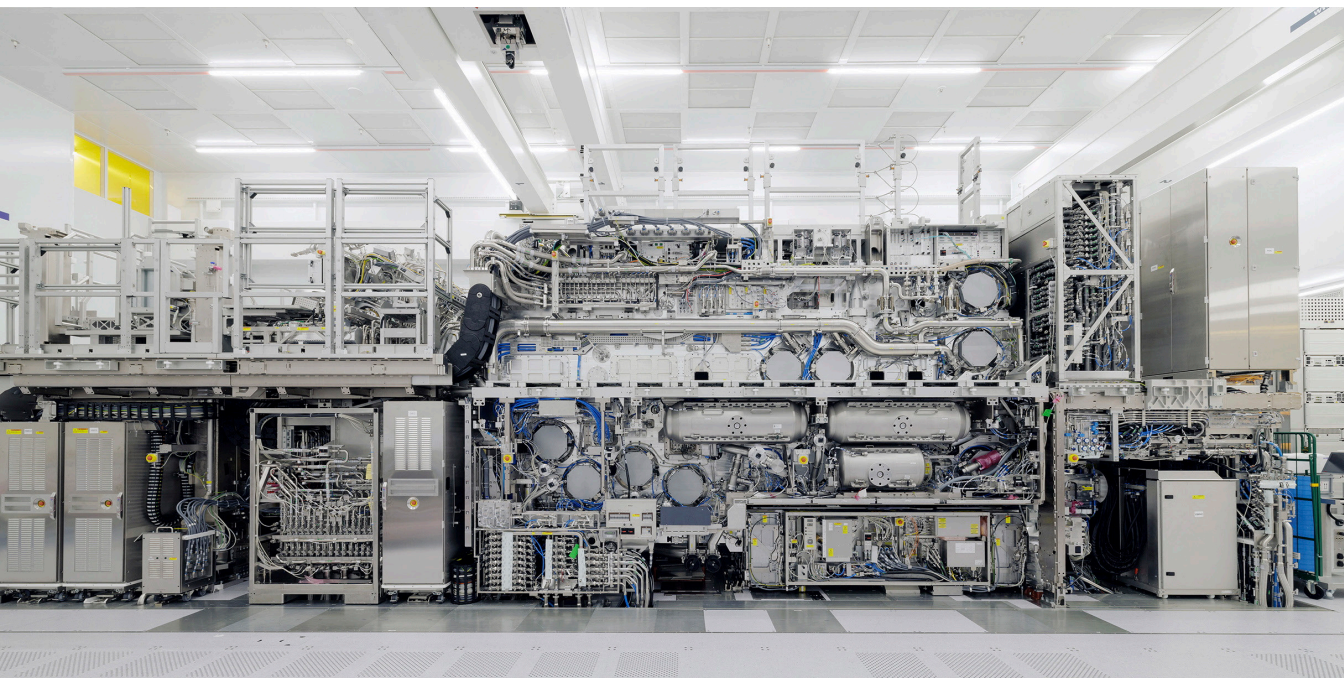
Clingendael

Netherlands Institute of International Relations

FEBRUARI 2023

Tussen Hoop en Vrees

Vrees voor economische afhankelijkheid
en hoop op *de-risking*

© Reuters

Welke internationale ontwikkelingen bieden hoop voor de toekomst, en welke bedreigen de veiligheid en brede welvaart in Nederland? De Clingendael Buitenland Barometer peilt sinds 2021 de internationale ontwikkelingen die Nederlanders als bedreigend ervaren en sinds 2022 ook de ontwikkelingen waar zij hoop uit putten.

In 2021 werd de houding ten opzichte van 17 dreigingen gepeild. De migratiedruk op de Europese buitengrenzen kwam toen als grootste dreiging naar voren. Gevolgd door de opkomst van China als wereldmacht. De negatieve gevolgen van klimaatopwarming

kwamen toen op de derde plaats. Op vier volgde radicaal extremisme en terrorisme en op vijf de grote tegenstellingen tussen EU-lidstaten. De dreiging die uitging van Rusland stond toen op plaats 8, ongeveer in het midden van de dreigingshiërarchie.

In februari 2022 viel Rusland grootschalig Oekraïne binnen en kreeg het Europese continent te maken met grote economische en politieke onzekerheden ten gevolge van de oorlog in Oekraïne. Hoge inflatie, cyberaanvallen, energieafhankelijkheid, desinformatiecampagnes en internationale spanningen werden toen het meest bedreigend

geacht. De Ruslandschok veranderde de kijk van Nederland op internationale dreigingen fundamenteel.¹ Ontwikkelingen die een jaar voordien nog meest bedreigend werden geacht, verschoven daardoor naar achteren in de rangorde. De eerste klimaatgerelateerde bedreiging kwam toen op de 6de plaats (te midden van 36 mogelijke bedreigende ontwikkelingen); de eerste migratiegerelateerde bedreiging op de 12de plaats.

In 2022 werd ook gevraagd naar de internationale ontwikkelingen die de Nederlanders hoopgevend achten. Over het algemeen corresponderen de hoopgevende ontwikkelingen met de bedreigende ontwikkelingen; zij vormen daar als het ware een antwoord op. Zo werd in 2022 veel hoop gesteld in het versterken van de verdediging tegen cyberaanvallen, in een prijsplafond tegen de stijgende gasprijzen en in het investeren in veiligheid. Kijkt men naar het algemene beeld van de bedreigingen en hoopgevende ontwikkelingen, dan blijkt daar een duidelijke aspiratie van de Nederlandse bevolking uit: men ontleent hoop aan de-globalisering, gemeenschapsafbakening en bescherming van de gemeenschap.

In februari 2023 is het Tussen Hoop en Vrees-onderzoek herhaald in het kader van de totstandkoming van de Strategische Monitor van 2023². Een steekproef van 4118 respondenten werd gevraagd naar hun opvatting over hoofdzakelijk internationale ontwikkelingen. 33 mogelijk bedreigende en 24 mogelijk hoopgevende ontwikkelingen werden aan de respondenten voorgelegd, met de vraag

om ze een score toe te kennen op een schaal tussen 0 en 10.³

Na de eerste Ruslandschok zien we in de houdingen weer een aantal eerder onderkende patronen opduiken. Nederlanders voelen zich bedreigd door globalisering en zien ook veel bedreigingen van hun gemeenschap en levenswijze. Dat leidt ertoe dat ontwikkelingen die kunnen worden beschouwd als de-globaliserend en als gemeenschapsafbakend of -beschermend hoopvol worden geacht. Irreguliere migratie staat in 2023 weer in de top van de bedreigingen. Terwijl er over irreguliere migratie als bedreiging een vrij grote mate van eensgezindheid bestaat, is er verdeeldheid wat mogelijke oplossingen betreft. In 2021 werd vastgesteld dat klimaat en irreguliere migratie beide in de top van de dreigingshiërarchie stonden. Sindsdien zien we echter dat de mate waarin de Nederlanders de opwarming van het klimaat bedreigend achten enigszins afneemt. Uit de analyse van de gegevens van 2023 blijkt ook waar dat mogelijk mee samenhangt.

1 Monika Sie Dhian Ho, Mark Elchardus, Christopher Houtkamp & Teun van der Laan (2022), [Tussen Hoop en Vrees: Bescherming van de gemeenschap en de-globalisering in het jaar van de Ruslandschok](#).

2 Frank Bekkers, Koen Aartsma en Tim Sweijts, *Barsten en blokken. Confrontatie en samenwerking in een wereld van wisselende coalities*, te verschijnen in 2024.

3 De lijsten met mogelijk bedreigende en mogelijk hoopgevende ontwikkelingen zijn niet exact gelijk aan de lijsten van voorgaande jaren, aangezien zij jaarlijks worden geëvalueerd en geactualiseerd aan de hand van gesprekken met domeinspecialisten.

Tabel 1 Dreigingshiërarchie – Tussen Hoop en Vrees 2023

	Mogelijk bedreigende ontwikkelingen	Gemiddelde
1	Grote ongewenste afhankelijkheid van het buitenland ten aanzien van vitale producten (bijv. grondstoffen, energie, chips, medicijnen, wapens)	7,12
2	Cyber-sabotage van vitale infrastructuur (bijv. energie-, betalings-, drinkwaterinfrastructuur)	6,84
3	Ondermijning van democratische rechtsstaten in de Europese Unie (bijv. door corruptie, aantasting onafhankelijkheid van de rechterlijke macht)	6,49
4	Grootschalige irreguliere immigratie waarbij migranten geen geldige documenten hebben om in een land binnen te komen of te verblijven	6,46
5	Ondermijning van de Nederlandse samenleving door internationale georganiseerde misdaad	6,46
6	Groeiende invloed van China en Rusland in belangrijke derde landen (bijv. India, Golfstaten, Zuid-Afrika, landen op de Balkan en Brazilië)	6,45
7	Ongewenste buitenlandse inmenging in migrantengemeenschappen	6,44
8	Toenemende polarisering en radicalisering door buitenlandse desinformatiecampagnes (bijv. rond verkiezingen in Nederland, rond de oorlog in Oekraïne)	6,44
9	Inflatie als gevolg van een internationale crisis	6,42
10	Toenemende internationale spanningen door ideologische strijd tussen democratische en autoritaire staten	6,39
11	Gevolgen voor samenleving en economie van klimaatverandering (overstromingen, hittestress, droogte)	6,37
12	Betrokkenheid bij een oorlog buiten EU- en NAVO-grondgebied (bijv. in Oekraïne, Kosovo of rondom Taiwan)	6,26
13	Onvoldoende militaire capaciteit onder EU-lidstaten om het Europees grondgebied te verdedigen	6,23
14	Fysieke sabotage van vitale infrastructuur (bijv. kabels en leidingen onder zee)	6,23
15	Betrokkenheid bij een oorlog door een territoriale aanval op een EU- of NAVO-bondgenoot of op Nederland zelf	6,11
16	De EU is niet slagvaardig door interne verdeeldheid	6,11
17	Instabiliteit in landen in Afrika en het Midden-Oosten aan de Europese buitengrenzen	5,83
18	Europa verliest de technologische strijd tussen de grootmachten	5,81
19	Afbrokkeling van de internationale rechtsorde (bijvoorbeeld door ineffectiviteit van de VN Veiligheidsraad, WHO en WTO)	5,79
20	Onvoldoende industriële capaciteit om krijgsmachten van EU lidstaten op te bouwen	5,72
21	Persoonlijke bestaansonzekerheid (bijv. financieel niet rondkomen) als gevolg van een internationale crisis	5,72
22	Verzwakking van de veiligheidsgarantie van de Verenigde Staten aan Europa (bijv. door politieke koers VS of Amerikaans-Chinees conflict in Oost-Azië)	5,69
23	Een terroristische aanslag in Nederland geïnspireerd vanuit het buitenland	5,68
24	De NAVO is niet slagvaardig door interne verdeeldheid	5,61
25	Een nieuwe eurocrisis	5,57
26	Betrokkenheid bij een kernwapenoorlog	5,56
27	Bedreiging van vitale objecten en belangen in de ruimte (bijv. satellieten, wapenwedloop)	5,43
28	Ontwrichting van samenleving en economie door opkomende technologieën (bijv. kunstmatige intelligentie)	5,36
29	Het verminderen van welvaart door Chinees protectionisme (bijv. door grootschalige Chinese staatssubsidies)	5,19
30	Het verminderen van welvaart door Amerikaans protectionisme (bijv. door grootschalige Amerikaanse staatssubsidies)	5,11
31	Een nieuwe ernstige pandemie	5,08
32	Conflict tussen EU- of NAVO-leden (bijv. militair treffen op zee tussen Griekenland en Turkije, oplaaien conflict op Cyprus)	5,05
33	Het verminderen van welvaart door het afbouwen van economische banden met China	4,56

Tabel 2 Hiërarchie van de hoop – Tussen Hoop en Vrees 2023

	Mogelijk hoopgevende ontwikkelingen	Gemiddelde
1	Versterking van de moderne maakindustrie in Nederland (bijv. chip-industrie)	6,48
2	Aanpassing aan klimaatverandering door gerichte investeringen (bijvoorbeeld ophogen dijken, meer ruimte geven aan rivieren)	6,26
3	Economische opkomst van landen in de Europese regio door verplaatsing van productie vanuit China en Rusland naar de EU en omliggende landen	6,25
4	Vermindering van ongewenste afhankelijkheid van het buitenland ten aanzien van vitale producten (grondstoffen, energie, chips, medicijnen, wapens)	6,19
5	Betere bescherming tegen cyberaanvallen op vitale infrastructuur (bijv. energie-, betalings-, drinkwaterinfrastructuur)	6,12
6	Versterking van de eenheid en slagkracht van de NAVO	5,98
7	Een versnelling van de energietransitie via kernenergie	5,94
8	Betere bescherming tegen ongewenste buitenlandse inmenging	5,94
9	Versterking van de economie door technologische innovatie en digitalisering	5,90
10	Europese landen die meer in Defensie investeren	5,75
11	Betere bescherming van de privacy van burgers tegen techbedrijven	5,73
12	Betere bescherming tegen fysieke sabotage van vitale infrastructuur (bijv. kabels en leidingen onder zee)	5,71
13	Een versnelling van de energietransitie via groene energie (bijv. zon- en windenergie)	5,71
14	Internationale afspraken om de aantallen kernwapens te beperken en de verspreiding en het gebruik van kernwapens te voorkomen	5,67
15	Investeren in ontwikkelingssamenwerking ook in het belang van Nederland (bijv. aanpak grondoorzaken van irreguliere migratie)	5,64
16	Wereldwijde aanpak van ziektes en virussen om ernstige gevolgen van een nieuwe pandemie te voorkomen	5,61
17	Het versterken van de relatie tussen het Westen en relevante derde landen (bijv. India, Golfstaten, Zuid-Afrika, landen op de Balkan en Brazilië)	5,57
18	Circulaire arbeidsmigratie, waarbij migranten na een periode van werk terugkeren naar hun land van herkomst	5,57
19	Versterking van de eenheid en besluitvaardigheid van de EU	5,56
20	Vermindering van de militaire dreiging vanuit Rusland	5,52
21	Meer initiatieven en programma's om de overbevolking in de wereld tegen te gaan	5,36
22	Beperking van de immigratie	5,19
23	Permanente arbeidsmigratie, waarbij migranten zich blijvend vestigen in ons land, om tekorten op de arbeidsmarkt tegen te gaan	4,19
24	Ontwikkeling van een Europees kernwapen (bijv. door een Franse nucleaire garantie aan de hele Europese Unie)	3,64

De-globalisering, de-risking en gemeenschapsafbakening

De aandacht voor de-globalisering en gemeenschapsafbakening en -bescherming die al in 2022 werd vastgesteld, zien we terug in 2023. De onmiddellijke vrees financieel hard geraakt te worden door inflatie is wat afgenomen, maar de verzuiching naar de-globalisering en vooral naar gemeenschapsafbakening blijft bestendig.

De afgelopen jaren hebben verschillende ontwikkelingen het vertrouwen in een stabiele wereldorde en een veilig Nederland in de wereld geschaad. Rusland startte een grootschalige oorlog en we zien een handel- en technologiestrijd tussen China en de VS. Nederland wordt in deze wereldcontext geconfronteerd met assertieve grootmachten en kwetsbaarheid door economische afhankelijkheden. Rusland's gaschantage heeft een blijvende indruk achtergelaten op

de Nederlanders. De groeiende invloed van Rusland en China in derde landen wordt door Nederlanders bedreigend geacht (6^e positie in de dreigingshiërarchie) en spanningen tussen autocratische en democratische landen scoren eveneens hoog in de dreigingshiërarchie (10^e positie).

Het gevoel van bedreiging komt vooral tot uiting in het streven naar de-globalisering en gemeenschapsafbakening en -bescherming. “Grote afhankelijkheid van het buitenland ten aanzien van vitale producten” wordt beschouwd als de grootste bedreiging. Veel hoop wordt gesteld in wat die afhankelijkheid kan verminderen, in de-globalisering en ‘*de-risking*’ (de vermindering van ongewenste afhankelijkheid door het aangaan en versterken van alternatieve handelsrelaties). “Versterken van de moderne maakindustrie in Nederland” is de meest hoopgevend geachte ontwikkeling. Op de derde plaats van de hoopgevende ontwikkelingen komt “Economische opkomst van de landen in de Europese regio door verplaatsing van productie vanuit China en Rusland”; op de vierde plaats staat “Verminderen van ongewenste afhankelijkheid van het buitenland ten aanzien van vitale producten”. Opvallend wat de de-globalisering betreft is dat de Nederlandse bevolking voor een zeer bedreigend geachte ontwikkeling ook zeer hoopgevende oplossingen ziet. Dat betekent dat in de ogen van de bevolking de-globaliseren en *de-risking* een prioritair en tevens haalbaar beleid is.

Dat er aan assertief industriebeleid, de-globalisering en *de-risking* mogelijk ook kosten zijn verbonden wordt minder onderkend. Zo wordt welvaartsverlies als gevolg van door China of de Verenigde Staten geïnitieerd industriebeleid nauwelijks als bedreiging gezien (respectievelijk plaats 29 en 30 in de dreigingshiërarchie). Het verminderen van de welvaart door het afbouwen van de economische banden met China scoort het laagste in de dreigingshiërarchie van alle voorgelegde mogelijk bedreigende internationale ontwikkelingen (plaats 33). Vanuit strategische veiligheidsbelangen is het logisch om toeleveringsketens te verleggen naar bevriende

of neutrale landen en/of productieprocessen weer in Europa uit te voeren. Hiervoor moet echter wel een prijs worden betaald. De Nederlandse economie is immers sterk afhankelijk van de wereldhandel. De economie geopolitiek veerkrachtiger maken vereist belastinggeld voor industriepolitiek alsook een bereidheid om een hogere prijs voor bepaalde producten te betalen. De Nederlandse bevolking maakt zich daarover echter relatief weinig zorgen.

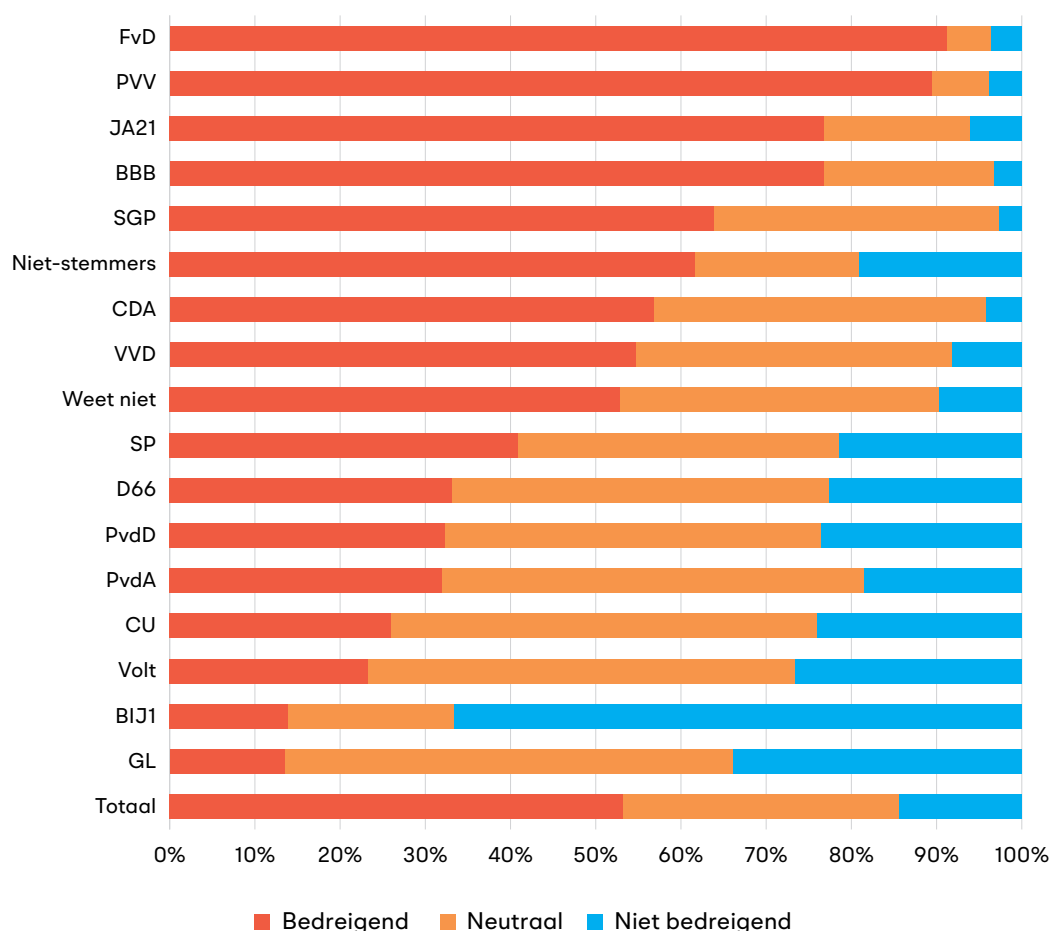
Vijf van de acht meest bedreigend geachte ontwikkelingen hebben te maken met de afbakening en bescherming van de gemeenschap. De Nederlanders vrezen cybersabotage (positie 2 van bedreigende ontwikkelingen), grootschalige irreguliere migratie (positie 4), internationaal georganiseerde misdaad (positie 5), ongewenste buitenlandse inmenging in de migrantengemeenschappen (positie 7) en toenemende polarisering en radicalisering door buitenlandse informatiecampagnes (positie 8). Ter bescherming stelt men onder meer hoop in een betere bescherming tegen cyberaanvallen (positie 5), in een versterking van de NAVO (positie 6), in betere bescherming tegen buitenlandse inmenging (positie 8) en in hogere defensie-uitgaven (10).

Migratie

Terwijl irreguliere migratie in 2022 ten gevolge van de Ruslandshok minder hoog stond in de dreigingshiërarchie keren we in 2023 terug naar de situatie van 2021. In 2023 wordt “grootschalige irreguliere immigratie waarbij migranten geen geldige documenten hebben om in een land binnen te komen of te verblijven” beschouwd als de vierde meest bedreigende ontwikkeling. Ook ongewenste buitenlandse inmenging in de migrantengemeenschappen (7^e plaats) – een aan migratie gerelateerde bedreiging – scoort relatief hoog.

Terwijl voor bedreigingen rond economische globalisering geldt dat de mogelijke oplossingen voor een groot geachte bedreiging ook heel hoopvol worden geacht, zien we dat voor

Tabel 3 Oordelen van electoraten van uiteenlopende partijen over de ontwikkeling van grootschalige irreguliere immigratie waarbij migranten geen geldige documenten hebben om in een land binnen te komen of te verblijven

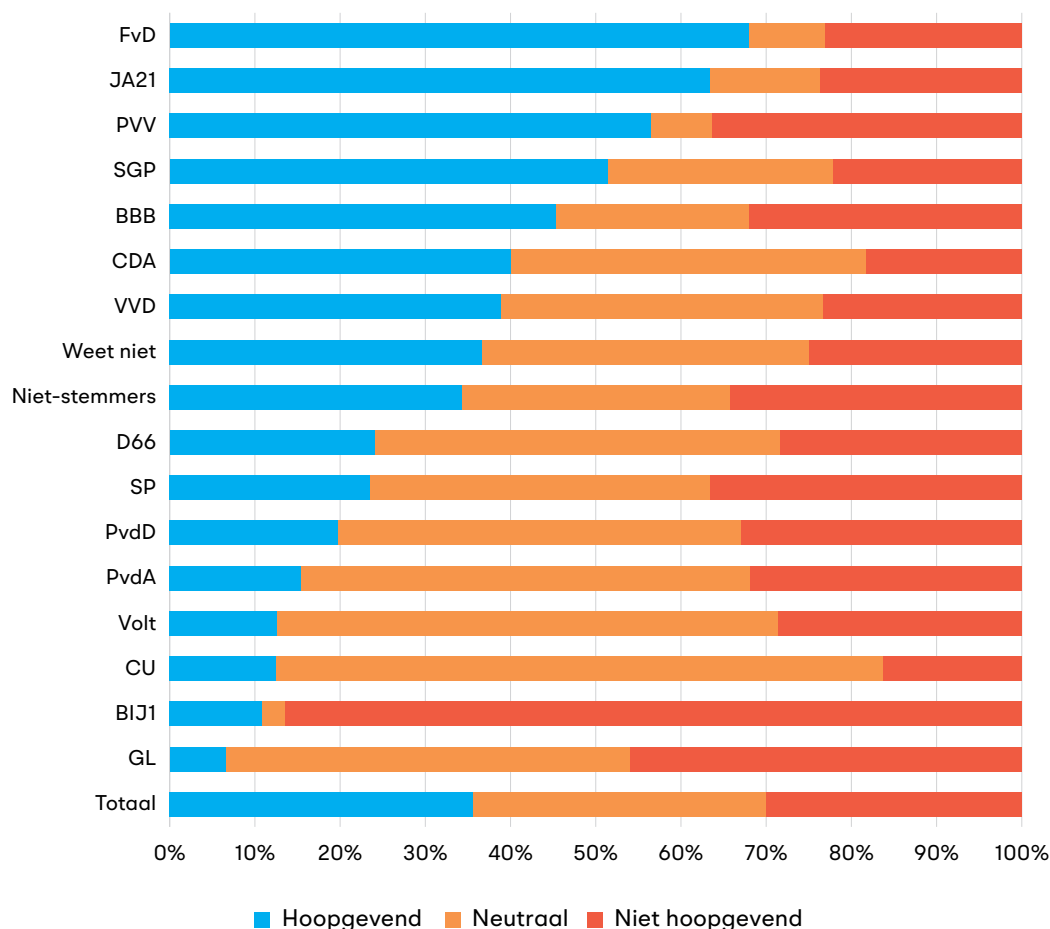

irreguliere migratie tegenover een groot geachte bedreiging geen door nagenoeg iedereen als hoopvol beschouwde oplossingen staan. Twee mogelijke oplossingen worden maar zeer matig tot weinig hoopvol geacht: “Investeren in ontwikkelingssamenwerking is ook in het belang van Nederland (bijv. aanpak grondoorzaken van irreguliere migratie)” staat op plaats 15 van de 24 in de hiërarchie van de hoop; “Circulaire arbeidsmigratie, waarbij migranten na een periode van werk terugkeren naar hun land van herkomst” neemt positie 18 in. Twee andere mogelijke oplossingen worden ronduit weinig tot helemaal niet hoopvol geacht: “Beperking van de immigratie” staat op plaats 22 en “Permanente arbeidsmigratie, waarbij migranten zich blijvend vestigen in ons land om tekorten op de arbeidsmarkt tegen te gaan” staat op plaats 23. Enkel de ontwikkeling van een Europees kernwapen wordt nog minder hoopvol geacht.

Voor de lage score van de laatstgenoemde migratiegerelateerde items zijn er minstens twee verklaringen. De eerste heeft te maken met de inhoud van de voorgelegde ontwikkelingen. “Beperking van de immigratie” is een veelomvattend item, waarbij er een verschil kan zijn in de houding ten opzichte van reguliere migratie respectievelijk irreguliere migratie. Men kan permanente arbeidsmigratie om tekorten op de arbeidsmarkt op te vangen ook om verschillende redenen weinig hoopvol achten, bijvoorbeeld omdat men tegenstander is van bevolkingsgroei, of omdat men andere middelen om tekorten op de arbeidsmarkt op te vangen verkiest.

De andere reden is dat een overweldigende meerderheid van de Nederlanders de huidige aanpak van irreguliere migratie weliswaar problematisch acht, maar diep verdeeld is

Tabel 4 Oordelen van electoraten van uiteenlopende partijen over beperking van immigratie

over welk beleid dan wél te voeren. Behoorlijk eensgezind over het probleem, diep verdeeld over de oplossingen, zo zou men de situatie kunnen samenvatten. En aangezien die verdeeldheid inmiddels sterk gepolitiseerd is, kan men dit ook duidelijk illustreren aan de hand van de electoraten van de verschillende partijen.⁴

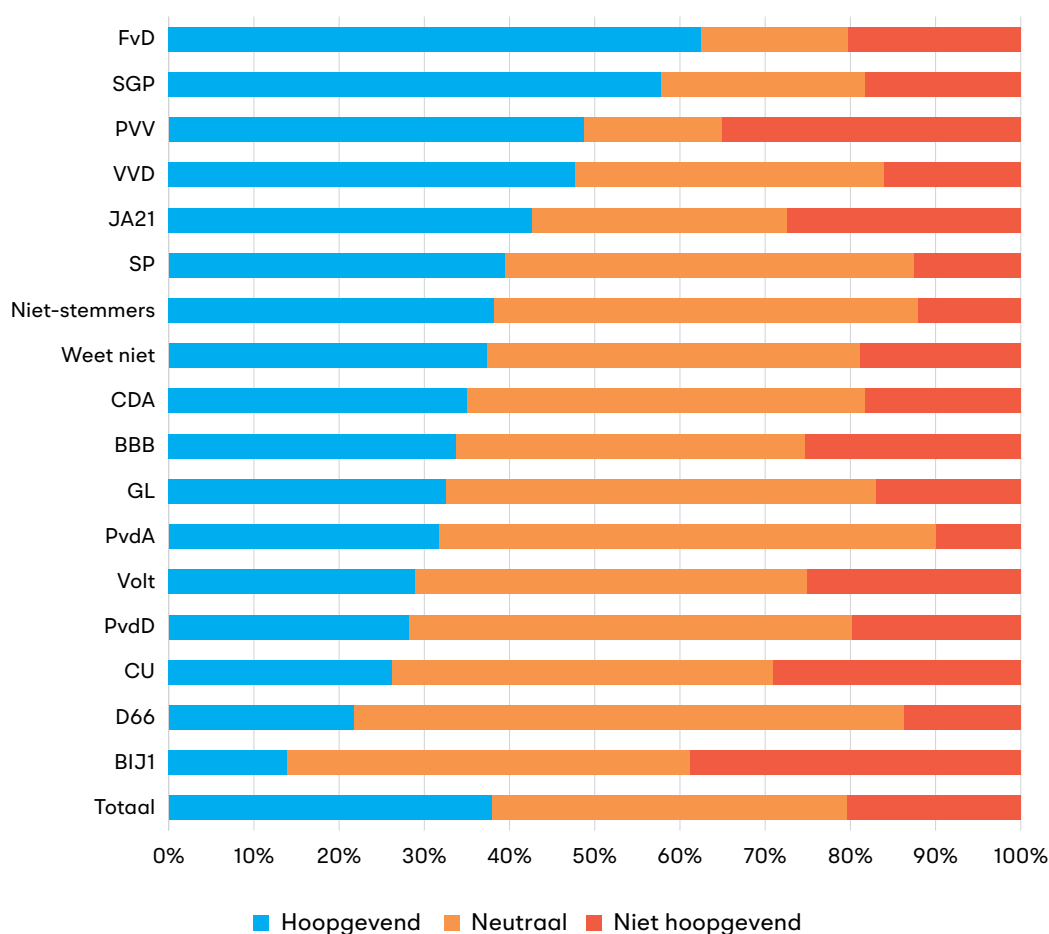
Er zijn slechts twee electoraten, die van GL en BIJ1 waarvan meer dan een derde van de leden grootschalige irreguliere immigratie niet bedreigend acht. Er zijn zeven electoraten waarin meer dan de helft dit wel bedreigend acht (FvD, PVV, JA21, BBB, SGP, CDA, VVD, en dat geldt ook voor de niet stemmers en de personen die nog

niet weten voor welke partij zij zullen stemmen). Wat opvalt bij de andere electoraten (van SP, D66, PvdA, PvdD, CU en VOLT) is het grote aantal dat zich eerder neutraal opstelt, die ontwikkeling niet echt bedreigend acht, maar evenmin niet-bedreigend acht.

De verdeeldheid wordt groter als het om de oplossingen gaat. Partijen als de PVV, FVD, JA21 en in mindere mate BBB, CDA en de VVD zien beperking van immigratie als hoopvol en kijken ook enigszins positief naar circulaire arbeidsmigratie. Een ander deel van het electoraat, D66, PvdA, PvdD, CU en GL, ziet weinig hoop in die aanpak. Zij putten hoop uit het investeren in ontwikkelingssamenwerking, mogelijk ook omdat zij menen daarmee de grondoorzaken van irreguliere migratie te kunnen aanpakken.

4 Deze steekproef is getrokken in februari 2023, nog voor de oprichting van NSC, en het samengaan van de lijsten van GroenLinks en PvdA.

Tabel 5 Oordelen van electoraten van uiteenlopende partijen over circulaire arbeidsmigratie, waarbij migranten na een periode van werk terugkeren naar hun land van herkomst

Wat het beperken van de immigratie betreft zien we ook weer een groot aantal mensen dat zich neutraal opstelt en verder een verdeling van electoraten die overeenkomt met de mate waarin men illegale migratie bedreigend acht. In vijf electoraten acht meer dan 40% het beperken van immigratie hoopvol: FvD, JA21, PVV, SGP en BBB. In twee electoraten acht meer dan 40% het niet hoopvol: BIJ1 en GL.

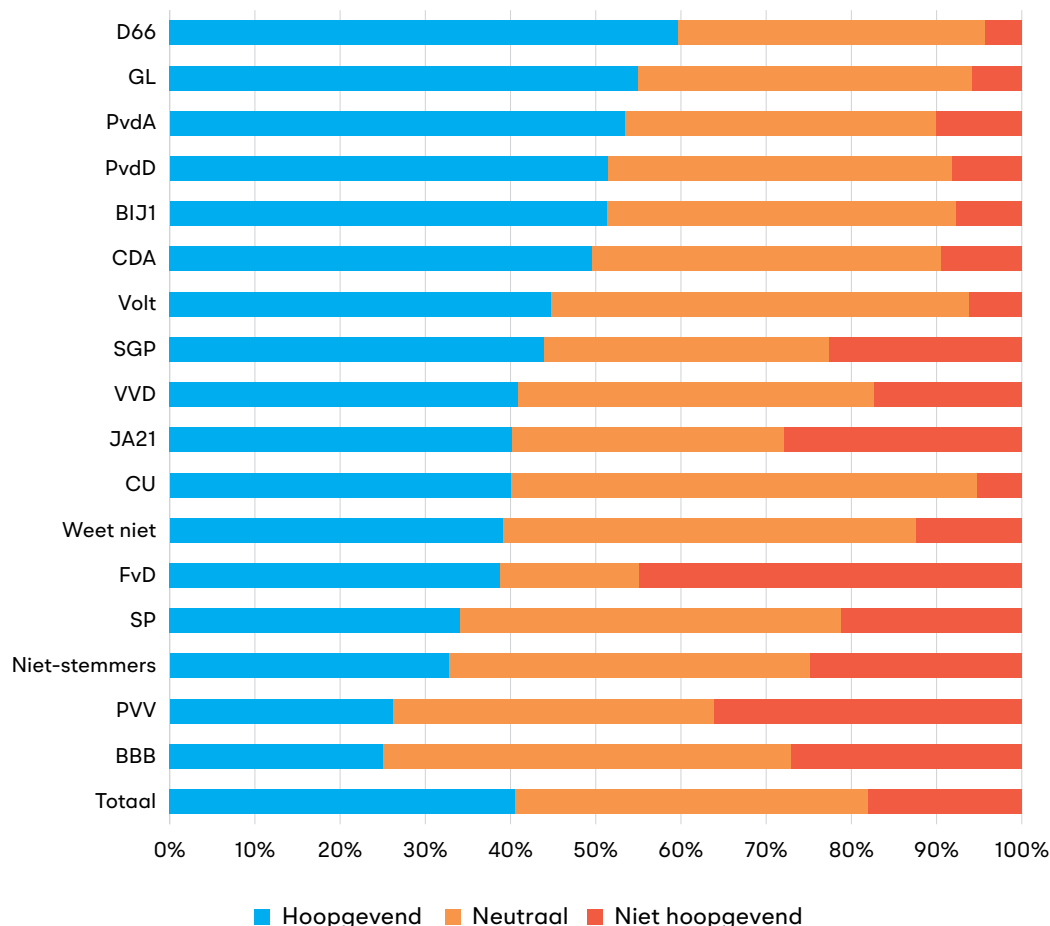
Opmerkelijk is dat de electoraten van PVV en BBB sterk verdeeld zijn over de beperking van immigratie. Dit kan verschillende oorzaken hebben. Zo kan de BBB-achterban mogelijk deels gebaat zijn bij arbeidsmigratie voor de landbouwsector. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat deze electoraten er weinig vertrouwen in hebben dat het haalbaar is

om immigratie te beperken, waardoor deze beleidsrichting hen weinig hoop geeft.

Circulaire migratie vindt meer steun dan in de bevolking in het algemeen, in de electoraten van FvD, SGP, PVV, VVD, JA21, SP, als ook bij de mensen die zeggen dat zij niet gaan stemmen en bij degenen die hun keuze nog niet hebben gemaakt.

Vier op de tien Nederlanders vindt investeren in ontwikkelingssamenwerking hoopgevend. Positiever ten opzichte van ontwikkelingshulp dan de bevolking in haar geheel, staan de electoraten van D66, GL, PvdD, PvdA en BIJ1. Van hen acht 50% of meer het hoopgevend.

Tabel 6 Oordelen van electoraten van uiteenlopende partijen over investeren in ontwikkelingssamenwerking, ook in het belang van Nederland (bijv. aanpak grondoorzaken van irreguliere migratie)

Klimaat

Wat opvalt is dat klimaatverandering door de jaren heen in relatieve positie daalt in de dreigingshiërarchie. In 2021 stond de dreiging van klimaatverandering nog op de 3^e plek, in 2022 stond in het bijzonder de aantasting van natuur en biodiversiteit op de 6^e plek en extreme weersomstandigheden en bosbranden op de 16^e plek. Dit jaar staat ‘Gevolgen voor samenleving en economie van klimaatverandering (overstromingen, hittestress, droogte)’ op de 11^e plek. Deze trend is in zekere zin opvallend, omdat de media tal van extreme weersomstandigheden met vaak zware gevolgen

voor welzijn en welvaart, duiden als een gevolg van klimaatverandering.⁵

Als we de hiërarchie van hoopgevende internationale ontwikkelingen nader bekijken zien we een mogelijke verklaring voor die paradoxale ontwikkeling. De Nederlanders stellen veel hoop in “Aanpassing aan klimaatverandering door gerichte investeringen (bijvoorbeeld ophogen dijken, meer plaats geven aan rivieren)”. Dit is de tweede meest hoopgevende ontwikkeling. Nederlanders stellen eveneens veel hoop in een versnelling van de energietransitie via kernenergie. Dit komt op de zevende plaats in

⁵ [Reacties klimaatrapport: 'Meer ambitie nodig om doelen te halen' \(nos.nl\)](https://nos.nl)

de hiërarchie van de hoop. Het is duidelijk dat de Nederlanders oplossingen zien, in de zin van adaptatie aan de klimaatverandering en inzetten op kernenergie. Mogelijk is het doordat daar veel hoop op wordt gevestigd, dat men de gevolgen van klimaatverandering in mindere mate als een bedreiging gaat zien. Ook opvallend is dat energietransitie via kernenergie hoopvoller wordt geacht dan energietransitie via groene energie (zon en wind). In de hiërarchie van hoopgevende ontwikkelingen komt laatstgenoemde op de 13de plaats, terwijl het kabinet de energietransitie via groene energie als de belangrijkste methode ziet om klimaatverandering tegen te gaan.⁶ Interessant ten slotte is de vaststelling dat mensen onder de 35 jaar de gevolgen van klimaatverandering vaker als bedreiging zien dan mensen boven de 35 jaar.

Conclusie

Hoop en Vrees werden in 2022 getekend door de Ruslandschok van 24 februari 2022. In 2023 blijkt dat de effecten van die schok nog nazinderen. De vrees voor inflatie is weggeëbd, maar tendensen die al eerder werden onderkend worden bestendigd. Nederlanders streven in 2023 net als in 2022 naar economische weerbaarheid en gemeenschapsafbakening en -bescherming.

Nederlanders tonen zich een groot voorstander van economische weerbaarheid: men ziet graag dat kwetsbare aanvoerlijnen waarbij landen als China en Rusland een rol spelen zoveel mogelijk worden verplaatst naar landen rondom Europa, en wil graag dat de eigen moderne maakindustrie wordt versterkt. Tegelijkertijd zien Nederlanders – ondanks het open karakter van de Nederlandse economie – protectionistische ontwikkelingen in de Verenigde Staten en China, en economische ontkoppeling van China, niet als een serieuze bedreiging voor de brede welvaart.

Als belangrijke inbreuk op de wens tot gemeenschapsafbakening, staat grootschalige irreguliere migratie in 2023, net zoals in 2021, weer in de top van de dreigingshiërarchie. De Nederlandse regering heeft moeite een coherent, politiek gedragen migratiebeleid te formuleren. De survey laat, evenals eerder Clingendael-onderzoek, zien dat vooral de mogelijke handelingsperspectieven ten aanzien van migratie sterk gepolitiseerd zijn. Terwijl in nagenoeg alle electoraten grootschalige ongecontroleerde migratie als bedreigend wordt ervaren, verschillen de electoraten van de verschillende partijen vrij grondig over de wenselijke oplossingen, over wat hoopgevende ontwikkelingen mogen heten. Wat de houding ten opzichte van migratie betreft ziet men een groot gevoel van bedreiging en wordt er hoop gesteld op een beperkende aanpak in de electoraten van VVD, CDA, SGP, BBB, JA21, PVV en FvD; een veel lager gevoel van bedreiging en een afwijzing van een beperkende aanpak bij BIJ1 en GL. De electoraten van PvdA, PvdD, D66 en SP nemen een tussenpositie in en zijn intern ook verdeeld over deze kwestie.

Wat het klimaat betreft, ziet men over de periode 2021-2023 dat Nederlanders de opwarming van het klimaat en zijn gevolgen relatief wat minder bedreigend zijn gaan achten. Dit zou mogelijk verband kunnen houden met de grote hoop die gevestigd wordt op adaptatie aan klimaatverandering en energietransitie, met name via kernenergie.

6 [Klimaat en energie | Regering | Rijksoverheid.nl](https://www.klimaat.nl/onderzoek/rapporten/2023/01/klimaat-en-energie)

Over Instituut Clingendael

Het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' is een toonaangevende denktank en academie op het gebied van internationale betrekkingen. Met onze analyses, trainingen en publieke debat willen we overheden, bedrijfsleven, ngo's en de samenleving in bredere zin inspireren en equiperen, om zo een bijdrage te leveren aan een veilige, duurzame en rechtvaardige wereld.

www.clingendael.org
info@clingendael.org
+31 70 324 53 84

 @clingendaelorg
 The Clingendael Institute
 The Clingendael Institute
 clingendael_institute
 Clingendael Institute
 Newsletter

Over de auteurs

Teun van der Laan is junior research fellow bij Instituut Clingendael. Hij richt zich op surveyonderzoek in het kader van de Clingendael Buitenland Barometer en onderzoek in het kader van het programma *Connected Security*.

Christopher Houtkamp is senior research fellow bij Instituut Clingendael en hoofd van het programma *Connected Security* binnen de *Security Unit* van Clingendael en programmaleider van het surveyonderzoek in het kader van de Clingendael Buitenland Barometer.

Monika Sie Dhian Ho is algemeen directeur van het Instituut Clingendael en plaatsvervangend voorzitter van de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050.

Mark Elchardus is senior associate fellow van Instituut Clingendael en emeritus hoogleraar sociologie aan de Vrije Universiteit Brussel. Hij heeft samen met Monika Sie het survey-onderzoek bij Instituut Clingendael opgezet.

Koen Aartsma is senior research fellow bij Instituut Clingendael en hoofd van het Strategic Foresight programma binnen de Security Unit. Tevens is hij aan Clingendael-zijde projectleider van de Strategische Monitor.

Joris Teer is strategic foresight en China-analist bij het The Hague Centre for Strategic Studies (HCSS). Tevens is hij parttime PhD-onderzoeker aan het Centre for Security, Diplomacy and Strategy (CSDS) aan de Vrije Universiteit Brussel.